

انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا به‌مثابه «جنایت علیه بشریت» و صلاحیت دیوان کیفری بین‌المللی نسبت به آن

علی خالقی

دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

akhaleghi@ut.ac.ir

رضا هدایتی (نویسنده مسئول)

دکترای حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشگاه تهران، کیش، ایران؛ پژوهشگر.

reza.hedayati56@ut.ac.ir

قابل انتشار در دوره ۲۵، شماره ۶۷ (پاییز ۱۴۰۵) نشریه پژوهش‌های حقوقی

چکیده:

در «اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی» (۱۹۹۸)، چهار جنایت مهم بین‌المللی، یعنی «نسل‌کشی»، «جنایات علیه بشریت»، «جنایات جنگی» و «جنایت تجاوز»، در صلاحیت این دیوان قرار گرفته‌اند. تحلیل ماهیت رفتار شخص در «انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا» (بیوتروریسم) و مقایسه آن با مصادیق «جنایت علیه بشریت» و عناصر تشکیل‌دهنده آن، نشان می‌دهد که چنان‌چه این رفتار علیه یک جمعیت غیرنظامی صورت گیرد، می‌تواند به‌عنوان «یک رفتار غیرانسانی» و مصداقی از جنایات علیه بشریت محسوب شود. هدف اصلی تحقیق، تبیین امکان تطبیق این رفتار با عنوان مجرمانه مذکور و تحلیل صلاحیت دیوان برای رسیدگی به این‌گونه جرایم است. در این راستا، روش تحقیق، مبتنی بر تحلیل حقوقی عناصر مادی و روانی «جنایات علیه بشریت» مندرج در ماده ۷ «اساسنامه رم» بوده و تطبیق آن با ویژگی‌های رفتار انتشار عمدی عوامل بیماری‌زا مورد بررسی قرار گرفته است. با توجه به احتمال تکرار فجایع بیولوژیکی عالم‌گیر همچون پاندمی اخیر «ویروس کرونا»، تحقیق حاضر، بر اهمیت تدبیر یک واکنش کیفری بین‌المللی بازدارنده و مناسب از سوی جامعه جهانی، تأکید دارد. لذا، با تطبیق رفتار «انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا» با عنوان مجرمانه «جنایت علیه بشریت» - خواه ذیل جزء (ک) از بند (۱) ماده ۷ «اساسنامه رم» یا دیگر اجزاء بند مزبور - بدین نتیجه می‌رسیم که «دیوان کیفری بین‌المللی»، صلاحیت رسیدگی به این‌گونه از اقدامات را دارد. در نهایت، پیشنهاد شده است که ضمن تقویت سازوکارهای پیشگیرانه بین‌المللی، جرم‌انگاری مستقل بیوتروریسم در اساسنامه دیوان نیز به‌عنوان راهکاری مؤثر برای مقابله با این تهدیدات، مدنظر قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها:

جنایات علیه بشریت، دیوان کیفری بین‌المللی، عوامل بیماری‌زا، بیوتروریسم، سایر رفتارهای غیرانسانی.

Widespread and Deliberate Dissemination of Pathogens as a “Crime Against Humanity” and the Jurisdiction of the International Criminal Court

ABSTRACT

The Rome Statute of the International Criminal Court (1998) confers jurisdiction over four core international crimes: genocide, crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression. Analyzing the conduct of widespread and deliberate dissemination of pathogens (bioterrorism) in comparison with established elements of crimes against humanity reveals that, when such conduct targets a civilian population, it may constitute an “inhumane act” and thus qualify as a crime against humanity. The primary objective of this study is to assess the legal basis for classifying such conduct under the aforementioned criminal category and to examine the ICC’s jurisdiction over such acts. The research methodology involves a legal analysis of the material and mental elements of crimes against humanity as defined under Article 7 of the Rome Statute, comparing these elements with the characteristics of deliberate pathogen dissemination. Given the potential recurrence of global biological crises, such as the recent COVID-19 pandemic, this study underscores the necessity of establishing a robust and deterrent international criminal response. By aligning the deliberate and widespread dissemination of pathogens with the definition of a crime against humanity—whether under Article 7(1)(k) of the Rome Statute or its other relevant subparagraphs—it is concluded that the ICC has jurisdiction over such acts. Finally, the study advocates for enhancing international preventive mechanisms and considering the independent criminalization of bioterrorism within the Rome Statute as an effective measure to address these emerging threats.

Keywords: crimes against humanity, International Criminal Court, pathogens, bioterrorism, other inhumane acts.

وجود رفتار مجرمانه «انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا» (یا به تعبیری دیگر، «بیوتروریسم»^۱)، موجب صدمات بسیار به انسان و محیط‌زیست اوست که امروزه هیچ کشور و جمعیتی از خطر آن مصون نیست. رشد شمار وقایع و رویدادهای مرتبط با انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا از نیمه دوم قرن بیستم به بعد - از جمله حادثه تروریستی «رایز»^۲ در شیکاگو آمریکا در سال ۱۹۷۲، حادثه تروریستی «راج‌نیشی»^۳ در اورگان آمریکا در ۱۹۸۴، حادثه تروریستی «آوم شین‌رکی‌یو»^۴ در توکیو ژاپن در ۱۹۹۵، و حادثه ارسال «پاکت‌ها حاوی سیاه‌زخم»^۵ پس از «واقعه ۱۱ سپتامبر» ۲۰۰۱ - و نیز افزایش معنادار نگرانی‌ها نسبت به احتمال بروز حملات فاجعه‌بار در سه دهه اخیر در سراسر جهان^۶، حاکی از آن است که واکنش‌های ملی و سیاست‌های جنایی انفرادی دولت‌ها در قبال این گونه نسبتاً جدید از رفتار مجرمانه - که عموماً در دسته «تروریسم» تعریف می‌شود - ناکافی، ناکارآمد و بعضاً ساده‌انگارانه بوده است. انتشار اخیر «ویروس کرونا» در سراسر جهان از منبعی ناشناس در کشور چین و فجاج انسانی، اقتصادی، ملی و بین‌المللی متعاقب آن - که گمانه‌زنی‌های بسیاری را نسبت به عامدانه و برنامه‌ریزی‌شده بودن آن موجب شد (در این زمینه، به‌ویژه یافته‌های «کمیته انرژی و بازرگانی مجلس نمایندگان ایالات متحده» قابل توجه است)^۷ - به‌خوبی نشان می‌دهد که کشورها و جمعیت‌ها تا چه حد در برابر رویدادها یا حملات بیولوژیکی، آسیب‌پذیر و بی‌برنامه هستند.

^۱ bioterrorism

^۲ در سال ۱۹۷۲، پلیس دو دانشجو به نام‌های «آلن چارلز شواندر» و «استفن پرا» را در شیکاگو دستگیر کرد. این دو، عضو یک سازمان تروریستی به نام «رایز» (RISE) بودند که در سال ۱۹۷۱ تأسیس شده بود. گروه «رایز» در آستانه رهاسازی باکتری تیفوئید و سایر باکتری‌ها در شبکه آبرسانی شهر شیکاگو و کشتار جمعی شهروندان این شهر بود.

^۳ در سال ۱۹۸۴ در شهر دالاس ایالت اورگان، گروهی از پیروان «باگوان شری راجنیش» (Bhagwan Shree Rajneesh) اقدام به مسموم کردن غذا از طریق آلوده‌سازی عمدی مواد خوراکی در سالادبارهای ده رستوران محلی با باکتری سالمونلا تیپی‌موریوم کردند. در این حادثه، ۷۵۱ نفر به شدت بیمار شدند. بعداً مشخص شد که این فرقه با هدف دستکاری در نتایج انتخابات سال ۱۹۸۴ دست به چنین اقدامی زده است. در این حادثه، ۷۵۱ نفر مسموم شدند.

^۴ در سال ۱۹۹۵، یک فرقه مذهبی ژاپنی به نام «آوم شین‌ری‌کیو» (Aum Shinrikyo) اقدام به پخش گاز اعصاب سارین (یک عامل شیمیایی قوی)، در متروی توکیو کرد. این فرقه همچنین به توانایی تولید عوامل بیولوژیکی و تلاش برای استفاده از آن‌ها شهرت داشت. تحقیقات پلیس نشان داد که در میان اعضای این فرقه، دانشمندان و متخصصان ماهری حضور داشتند که در زمینه میکروبیولوژی آموزش دیده بودند. این افراد تلاش کرده بودند با استفاده از سیاه‌زخم، سم بوتولینوم، تب کیو (آنفولانزای بزرگ) و حتی ویروس ایبولا، سلاح تولید کنند. در این حادثه، ۱۳ نفر کشته و چند هزار نفر مسموم و مصدوم شدند.

^۵ یک هفته پس از حملات تروریستی به ساختمان «مرکز تجارت جهانی» (۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱)، تعدادی از مقامات دولتی و اشخاص غیردولتی در آمریکا مورد حمله دیگری قرار گرفتند که در آن، پاکت‌های حاوی پودر سیاه‌زخم به نهادهای دولتی و شرکت‌های رسانه‌ای در سراسر ایالات متحده فرستاده شد. در این حادثه، ۱۷ نفر آلوده شده و پنج نفر جان خود را از دست دادند.

^۶ Elyasa, Yaksa, "Bioterrorism: the development and its regulations according to the international law," *Lampung Journal of International Law*, 3, 1 (2021), pp. 30-31.

^۷ Carus, W. Seth, *Bioterrorism and biocrimes: The illicit use of biological agents since 1900* (The Minerva Group, Inc., 2001), pp. 10-11; European Institute for Counter Terrorism and Conflict Prevention, "COVID-19: Is Bioterrorism on the Rise Now?", 2021, <<https://eictp.eu/en/covid-19-is-bioterrorism-on-the-rise-now/>>.

لازم به تذکر است که از دهه ۱۹۸۰، فراوانی حملات بیوتروریستی در سراسر جهان به شکل قابل توجهی افزایش نیافته است، اما نگرانی مراکز تخصصی و رصد ملی و بین‌المللی نسبت به پتانسیل افزایش ناگهانی این‌گونه حملات - با توجه توسعه فناوری‌های مرتبط با تولید عوامل بیولوژیکی و سهولت یافتن نسبی دسترسی به این عوامل، به‌ویژه در دو دهه اخیر - به شدت افزایش یافته است. وانگهی، این نگرانی‌ها، به‌خصوص در پرتو بحران اخیر انتشار ویروس کشنده کرونا در سراسر جهان (که بسیاری آن را یک پروژه دولتی و حتی فرادولتی می‌دانند)، ابعاد جدیدی به خود گرفته است.

^۸ See: Energy and Commerce Chair Rodgers, "E&C Investigation Reveals China's Lack of COVID-19 Transparency," *Energy and Commerce Committee*, January 19, 2024, <<https://energycommerce.house.gov/posts/e-and-c-investigation-reveals-china-s-lack-of-covid-19-transparency/>>; Heritage Foundation, "The Heritage Foundation's Nonpartisan Commission on China and COVID-19 Unveils Seismic Report on China's Negligence During Pandemic Resulting in \$18 Trillion in Economic Damages to Americans," July 8, 2024, <<https://www.heritage.org/the-heritage-foundations-nonpartisan-commission-china-and-covid-19-unveils-seismic>>

«پاندمی کووید-۱۹»^{۱۰}، به‌خوبی نشان داد که رایزنی‌ها و دادوستدهای سیاسی دولت‌ها در مواقع بروز بحران‌ها و حملات بیولوژیکی، کاری از پیش نمی‌برد و جامعه جهانی باید واکنشی جدی و عاجل نسبت به این مهم، تدبیر نماید. سیاست جنایی بین‌المللی که جامعه جهانی می‌تواند در قبال این تهدیدات در پیش بگیرد، به‌لحاظ ساختاری، همان است که در کلیه نظام‌های داخلی، معمول می‌باشد: یعنی مبارزه با جرم در دو سطح «پیشگیری» و «مجازات». لذا، لازم است اولاً بر سازوکارهای نظارتی، مراقبتی و پیشگیرانه بین‌المللی (که عموماً به‌موجب اسناد و معاهدات بین‌المللی ایجاد شده‌اند) در این زمینه افزوده شده و سازوکارهای موجود نیز تقویت شوند تا از دستیابی گروه‌های تروریستی و حتی دولت‌ها به سلاح‌های بیولوژیکی یا توسعه آن‌ها جلوگیری به عمل آید؛ و ثانیاً «انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا»، خواه توسط گروه‌های تروریستی باشد و خواه دولت‌ها، با توجه به وسعت فاجعه‌بار خسارات جانی و مالی که این‌گونه از عوامل (سلاح‌ها) به بار می‌آورند، به‌عنوان یک جرم بین‌المللی مستقل تعریف گردد.

با دقت در استعداد و امکانات نظام عدالت کیفری بین‌المللی، که در حال حاضر در «اساسنامه ژم»^{۱۱} (۱۹۹۸) - سند مؤسس «دیوان کیفری بین‌المللی»^{۱۲} - تبلور یافته است، و نیز با عنایت به فرایند دشوار و زمان‌بر اصلاح و بازنگری در اساسنامه (مندرج ذیل مواد ۱۲۱ و ۱۲۳ آن)، به‌ویژه درخصوص ایجاد تغییرات اساسی^{۱۳} در آن که حتی در صورت تصویب، تنها نسبت به دولت‌های عضو تصویب‌کننده و پذیرنده آن، لازم‌الاجرا خواهند بود، شاید سخن از تصویب «انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا» («بیوتروریسم») به‌عنوان جرم پنجم تحت صلاحیت تنها محکمه کیفری بین‌المللی دائمی، اندکی گزاف باشد. اما، هرچندکه افزودن یک جرم بین‌المللی جدید به صلاحیت دیوان، مسدود یا محدود می‌نماید، اما این امر، مانع از تفسیر و تبیین مقررات موجود درباره جنایات بین‌المللی پیش‌بینی‌شده در اساسنامه دیوان نیست. از همین رو، اهتمام پژوهش حاضر بر آن است که رفتار انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا با «جنایات علیه بشریت»^{۱۴} به‌عنوان یکی از جنایات تحت صلاحیت «دیوان کیفری بین‌المللی»، تطبیق داده شود. انتخاب «جنایات علیه بشریت» از میان جرایم چهارگانه پیش‌بینی‌شده در «اساسنامه رم»

report-chinas>; House Committee on Oversight and Accountability, "COVID Origins, Part 2 Hearing Wrap Up: Intelligence Community Officials Provide Further Evidence that COVID-19 Originated in a Wuhan Lab," April 11, 2024, <<https://oversight.house.gov/release/covid-origins-part-2-hearing-wrap-up-intelligence-community-officials-provide-further-evidence-that-covid-19-originated-in-a-wuhan-lab/>>

یافته‌های «کمیته انرژی و بازرگانی مجلس نمایندگان آمریکا» (House Energy and Commerce Committee) نشان داد که پژوهشگران چینی، هفته‌ها پیش از آن‌که جامعه جهانی را مطلع کنند، ویروس «سارس-کووید-۲» (SARS-CoV-2) را جداسازی کرده بودند، اما تعمداً مانع از اطلاع‌رسانی در این خصوص شدند. این موضوع، سؤالاتی جدی را درباره آگاهی دولت چین در روزهای حساس اولیه همه‌گیری جهانی و علت عدم اطلاع‌رسانی در این باره مطرح کرد. گزارش این کمیته بر تأخیر غیرقابل چشم‌پوشی در به اشتراک‌گذاری اطلاعات حیاتی ژنتیکی ویروس کرونا تأکید دارد - اطلاعاتی که می‌توانست روند تولید واکسن را سرعت بخشد. همچنین، در گزارش کمیسیون غیرحزبی «بنیاد هریتیج» (Heritage Foundation) درباره عملکرد دولت چین در دوره کرونا، به دلیل عدم شفافیت و سهل‌انگاری پکن در طول همه‌گیری، از این کشور شدیداً انتقاد شده و هزینه‌های هولناک اقتصادی (۱۸ تریلیون دلار) و انسانی این همه‌گیری به رفتار دولت چین نسبت داده شده است. این کمیسیون، خواستار پاسخگوسازی دولت چین در قبال نقش این کشور در پنهان کردن حقایق مربوط به کووید-۱۹ شد.

^۹ همچنین، نک: محمود ابراهیمی، محمدعلی طاهری بجد، و علی چکهندی‌نژاد، «رویکرد نظام‌های حقوق کیفری به پدیده کرونا به عنوان بیوتروریسم»، مجله علمی پژوهشی حقوق پزشکی، ۱۶، ۵۷ (۱۴۰۱): ۶۸۰-۶۸۱، دسترسی در: ۱۰ خرداد ۱۴۰۳.

¹⁰ COVID-19 pandemic

¹¹ Rome Statute (1998)

¹² International Criminal Court (ICC)

¹³ این تغییرات (مندرج در بند (۵) ماده (۱۲۱)، شامل تغییر در عناوین و تعاریف جنایات داخل در صلاحیت دیوان کیفری بین‌المللی (مواد ۵، ۶، ۷ و ۸ اساسنامه رم) می‌باشد.

¹⁴ crimes against humanity

بدین جهت بوده است که جرم مزبور، در مقایسه با سه جرم دیگر، (یعنی جنایات جنگی، تجاوز نظامی و نسل‌کشی)، انطباق بیشتری با عناصر مادی و روانی رفتار انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا و بیوتروریسم داشته و وابستگی کمتری به جرایم ارتكابی در طول جنگ یا جرایم علیه صلح دارد. حتی جرم «نسل‌کشی» از ابتداء (در منشور لندن و توکیو)، جرمی مستقل نبوده و در زمره مصادیق جنایات علیه بشریت به شمار می‌رفته است.^{۱۵} از این گذشته، تعقیب جنایات جنگی اصولاً منحصر به شرایط مخاصمات مسلحانه و نقض شدید «کنوانسیون‌های چهارگانه زنو» و حقوق بشردوستانه عرفی بوده و وقوع جرم تجاوز نظامی نیز اساساً متوقف بر احراز تخاصم دولت‌های حاکم است. لذا، جنایات علیه بشریت، ظرفی است وسیع که تقریباً هرآن جرمی که واجد خصیصه‌ای مستقل نبوده، لیکن به لحاظ شدت و وسعت، موجب نگرانی جامعه بین‌المللی باشد را می‌توان در آن گنجانده.

اساساً هر تدبیر و به‌تبع آن، هر طریقی درخصوص مقابله با «انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا»، در دو سطح متجلی می‌شود. در این میان، توسل به اقدامات بازدارنده حائز اهمیت ویژه است که البته باید بین‌المللی باشند، چراکه اقدامات یکجانبه نمی‌تواند تأثیر مستقیم زیادی داشته باشند و لازم است این اقدامات بین‌المللی در چارچوب یک رژیم معاهداتی الزام‌آور انجام گیرند. از همین رو، توجه به اقدامات مرتبط در «کنوانسیون منع سلاح‌های باکتریولوژیکی (بیولوژیکی) و سمی»^{۱۶} (۱۹۷۲) و اسناد نظیر آن، بسیار مهم است. در این خصوص، دو رویکرد کلی نسبت به پیشگیری از بیوتروریسم بین‌المللی وجود دارد: (الف) رویکرد مبتنی بر کنترل تسلیحات و عدم اشاعه^{۱۷}، به‌عنوان پیشگیری؛ (ب) رویکرد مبتنی بر جرم‌انگاری، به‌عنوان مقابله کیفی. این دو رویکرد اگرچه ذاتاً متناقض نیستند، اما مسیر آن‌ها اساساً متفاوت است. رویکرد اخیرالذکر هرچند پیامدهای شدیدی برای حاکمیت ملی دولت‌ها، خصوصاً دولت‌های غیرمتعاقد اساسنامه رم - به لحاظ ایجاد عرف بین‌المللی غالب و الزام‌آور - دارد، لیکن واجد مزایای چشمگیری در زمینه بازدارندگی است.^{۱۸} نگارندگان بر این باورند که تعقیب جرایم از مسیر اعمال صلاحیت «دیوان کیفری بین‌المللی»، بر سایر مسیرها و امکانات بازدارنده و پیشگیرانه، اولویت داشته و اثربخش‌تر است: اولاً به واسطه هزینه‌های حیثیتی که برای دولت‌ها ایجاد می‌کند (چنان‌چه محاکم ملی آن‌ها مایل یا قادر به تعقیب عاملین غیردولتی انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا نباشند)^{۱۹}؛ ثانیاً به جهت حذف حاشیه امن ارتكاب جرم برای سران دولت‌ها (اعم از لشگری و کشوری - در صورت دولتی بودن اقدامات بیوتروریستی)^{۲۰}؛ و ثالثاً به دلیل امکان زمینه‌سازی جهت توأم شدن تعقیب کیفری با دادخواهی حقوقی و ایجاد مسئولیت بین‌المللی برای دولت‌ها (نه صرفاً مسئولیت کیفری برای افراد)^{۲۱}.

اجمالاً، به نظر می‌رسد که ضرورت دارد نظام عدالت کیفری بین‌المللی، به‌طور عام، و دیوان کیفری بین‌المللی، به‌طور خاص، از مدار جزم‌اندیشی «جنگ‌محور» و «دولت‌محور» انگاری جرایم بین‌المللی خارج شده و همگام با پیدایش بسترهای مجرمانه

^{۱۵} حسین میرمحمدصادقی، دادگاه کیفری بین‌المللی (تهران: نشر دادگستر، ۱۳۸۸)، ۸۷.

^{۱۶} Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction (Apr. 10, 1972)

^{۱۷} arms control and non-proliferation

^{۱۸} Kellman, Barry, "An international criminal law approach to bioterrorism," *Harv. JL & Pub. Pol'y* 25 (2001), p. 721.

^{۱۹} نک: صلاحیت تکمیلی «دیوان کیفری بین‌المللی» مندرج در مقدمه، و مواد ۱ و ۱۷(الف) و (ب) «اساسنامه رم».

^{۲۰} مانند مورد «پاندمی کووید-۱۹»، چنان‌چه نظریه موافقان دست داشتن دولت چین و تعدی بودن این فاجعه بیولوژیکی را بپذیریم.

^{۲۱} آن‌چنان‌که در قضیه «جنگ در غزه» دیده می‌شود. اخیراً، پرونده اقدامات ارتكابی توسط مقامات اسرائیلی در رابطه با جنگ در غزه، به‌طور همزمان هم در «دیوان دادگستری بین‌المللی» مطرح شد (که علی‌الحساب، منتج به صدور قرار تأمین موقت گردیده) و هم بر روی میز کار دادستان «دیوان کیفری بین‌المللی» قرار گرفت (که منجر به صدور قرار جلب بین‌المللی برای نخست‌وزیر و وزیر جنگ سابق این کشور شد). این مسئله، تبعات بسیار جدی را برای اعتبار بین‌المللی اسرائیل و دولتمردان آن ایجاد نموده است.

بین‌المللی نوین و ترقی در علوم و فناوری‌های مُعدّ این بسترها، آغوش خود را برای رسیدگی به «مهم‌ترین جرایم» برخاسته از این بسترها «که مایه نگرانی جامعه بین‌المللی در کل» هستند و از قضا در اکثریت موارد، در زمینه‌هایی جز مخاصمات مسلحانه (اعم از بین‌المللی و غیربین‌المللی) و - دستکم در ظاهر - توسط عاملانی غیردولتی (گروه‌ها و سازمان‌های تروریستی) ارتکاب می‌یابند، بگشایند.

بی‌گمان، پس از تجربه «پاندمی کووید-۱۹» و سوبه‌های پیاپی آن و نیز داغ شدن بازار ارائه شواهد درخصوص تعدی بودن انتشار این ویروس در سراسر جهان، دیگر هیچ جای شکی نیست که رویدادهای هولناکی از این دست (حتی در مقیاس‌های بسیار کوچک‌تر)، نه تنها ممکن و قابل تکرار بوده، بلکه به واسطه وسعت خسارات جانی و مالی، و همچنین شدت اثر بر وجدان جمعی بشریت، به درستی می‌توانند در زمره مهم‌ترین جرایم مایه نگرانی جامعه جهانی قرار گرفته و عاملان آن توسط نظام عدالت کیفری بین‌المللی تعقیب شوند. شاید وسعت و شدت خسارات و تلفات همه‌گیری کرونا، تنها با پیامدهای یک جنگ جهانی سوم قابل مقایسه باشد.^{۲۲} از این گذشته، فراموش نکنیم که در بحبوحه این همه‌گیری جهانی، برخی گروه‌های تروریستی در آتش شعله‌ور کرونا - که خود، از آغاز، زیر سایه سنگین شائبه دستورزی دولت(ها) بود - دمیده و تهدید به استفاده از ویروس کرونا به عنوان یک سلاح جهت دستیابی به اهدافشان نمودند.^{۲۳} لذا، هرگونه انتشار گسترده عوامل بیماری‌زا، به‌طور بالقوه و فارغ از منشاء آن (خواه عامدانه باشد یا تصادفی)، می‌تواند دستاویزی برای افراد، گروه‌ها و سازمان‌های تروریستی جهت نیل به مطامع مجرمانه خود واقع شود.

۱. عناصر تشکیل دهنده «جنایات علیه بشریت»

۱-۱. عنصر مادی

در ابتدا، «جنایات علیه بشریت» به عنوان جرمی مرتبط با «جنگ» و «جنایت علیه صلح»^{۲۴} پای به عرصه حقوق کیفری بین‌المللی نهاد، اما طی دهه‌های اخیر به جرمی بین‌المللی تبدیل شده که به وضوح پیوند خود با زمینه جنگ و نقض صلح را قطع نموده است. چپستی عناصر تشکیل دهنده جنایات علیه بشریت تا مدت‌ها، محل اختلاف نظر علماء کیفری و به تبع آن، شامل فهرستی

^{۲۲} مرگ‌ومیرهای ناشی از انتشار ویروس کرونا تا اکتبر ۲۰۲۴، در آمارهای رسمی حدود ۷/۳ میلیون نفر گزارش شده است. با این حال، برآوردها نشان می‌دهد که تعداد واقعی مرگ‌ومیرها به دلیل گزارش کمتر از واقع و اثرات غیرمستقیم این همه‌گیری می‌تواند به طرز قابل توجهی بیشتر باشد. برخی تحلیل‌ها نشان می‌دهد که مجموع تلفات انسانی کووید-۱۹ بین ۱۹/۱ تا ۳۶ میلیون نفر در سراسر جهان متغیر است که هم مربوط به مرگ‌های مستقیم و هم غیرمستقیم ناشی از ابتلاء به ویروس کروناست. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه، نک:

World Health Organization, "The True Death Toll of COVID-19: Estimating Global Excess Mortality," May 20, 2021, <<https://www.who.int/data/stories/the-true-death-toll-of-covid-19-estimating-global-excess-mortality>>; Christopher Troeger, "Just How Do Deaths Due to COVID-19 Stack Up?," *ThinkGlobalHealth*, February 15, 2024, <<https://www.thinkglobalhealth.org/article/just-how-do-deaths-due-covid-19-stack>>

^{۲۳} در موارد بسیاری، گروه‌های تروریستی تهدید کردند که از «کووید-۱۹» به عنوان یک سلاح استفاده خواهند کرد. قابل ذکر است، حتی برخی از فرقه‌های افراطی، پیروان خود را به انتشار عمدی ویروس کرونا تشویق کردند. این گروه‌ها و فرقه‌های افراطی از پیروان خود خواسته بودند تا با استفاده از انتشار گسترده کووید-۱۹ به عنوان یک سلاح بیولوژیکی، حملاتی را انجام دهند. این موارد در گزارش‌های بین‌المللی، از جمله در گزارش «مؤسسه آموزش و تحقیقات ملل متحد» (یونیتار)، مستند شده است. در این خصوص، نک:

See: UNITAR (Division for Peace), "Impact of COVID-19 on Violent Extremism and Terrorism," March 21, 2024 <<https://unitar.org/sites/default/files/media/file/Factsheet%20CT%20Printed.pdf>>; Tin, Derrick, Pardis Sabeti, and Gregory R. Ciottono, "Bioterrorism: an analysis of biological agents used in terrorist events," *The American journal of emergency medicine* 54 (2022), pp. 117 & 119. DOI: 10.1016/j.ajem.2022.01.056.

²⁴ crimes against peace

متغیر بود. این امر به روشنی در تعاریف مختلفی که از این جرم در اساسنامه محاکم کیفری بین‌المللی معاصر ارائه شده، مشهود است.^{۲۵} با این حال، رویه قضایی محاکم کیفری بین‌المللی موقت و «اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی»، حاکی از آن است که امروزه تا حد زیادی، عناصر جنایات علیه بشریت ثابت یافته‌اند. جنایات علیه بشریت در حال حاضر، به اعمال غیرانسانی مشخصی^{۲۶} (جرائم زمینه‌ای^{۲۷}) اطلاق می‌شوند که به‌عنوان بخشی از یک حمله «گسترده» یا «نظام‌مند»^{۲۸} علیه «هر جمعیت غیرنظامی» با آگاهی از حمله انجام می‌شود. البته، فهرست احتمالی جرائم زمینه‌ای مزبور، تا حدی، از منظر محاکم مختلف، متفاوت است، لیکن همه آن‌ها مشتمل بر اعمال غیرانسانی جدی، از قبیل قتل، شکنجه و تجاوز جنسی هستند. در واقع، این «حمله» است که باید بر اساس تعریف جرم، گسترده یا نظام‌مند باشد، نه جرائم زمینه‌ای آن.^{۲۹} با این حال، برخی از جرائم زمینه‌ای به‌گونه‌ای اند که متضمن ایجاد یک «الگو»ی رفتاری می‌باشند (به ویژه نابودسازی^{۳۰}، آزار و تعقیب^{۳۱}، و آپارتاید^{۳۲} (تبعیض نژادی)).^{۳۳} ارتکاب این نوع از «جرائم زمینه‌ای الگومحور» عموماً مستلزم وجود و استمرار همکاری گسترده میان افراد است.

لذا، نتیجه این می‌شود که در جنایات علیه بشریت، جرم زمینه‌ای می‌باید در یک «بستر» خاص ارتکاب یابد. بستر مزبور، خود دارای دو جزء فرعی است: (اولاً) جرم زمینه‌ای باید بخشی از یک حمله گسترده یا نظام‌مند بوده؛ و (ثانیاً) حمله باید علیه جمعیتی غیرنظامی^{۳۴} باشد. این شرط که عمل موضوع جرم باید بخشی از یک حمله گسترده یا^{۳۵} نظام‌مند باشد، اغلب «عنصر ارتباط»^{۳۶} جنایات علیه بشریت نامیده می‌شود. هدف از این شرط، حذف اعمال منفرد و تصادفی از دایره مصادیق جرم است. قیود «گسترده»، «نظام‌مند» و «حمله» همگی در رویه قضایی کیفری بین‌المللی مفصلاً مورد تفسیر واقع شده‌اند. قید «گسترده» به طرق مختلفی تفسیر شده، اما اساساً به شمار قربانیان و میزان گستردگی حمله اشاره دارد.^{۳۷} به همین ترتیب، برای وصف

²⁵ Article 5, ICTY Statute, Article 3, ICTR Statute, and Article 7, ICC Statute.

²⁶ certain inhumane acts

²⁷ underlying offences

²⁸ systematic

²⁹ برای نمونه، نک رأی دیوان کیفری بین‌المللی در پرونده «وضعیت جمهوری کنیا»:

Situation in the Republic of Kenya, Decision (investigation), PTC, ICC, 31 March 2010, para. 94.

³⁰ extermination

³¹ persecution

³² apartheid

³³ See: Article 7, ICC Statute, and ICC Doc. ICC-ASP/1/3 (Part II-B); Machteld Boot & C.K. Hall. "Persecution." In *Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court – Observers' Notes, Article by Article*, ed. Otto Triffterer (2nd ed.) (München: C. H. Beck, 2008), p. 217.

³⁴ در مورد این که آیا نیروهای نظامی در زمان صلح نیز جمعیت غیرنظامی محسوب می‌شوند، اختلاف نظر وجود دارد. برخی نویسندگان، توسعه دایره شمول «جمعیت غیرنظامی» به «نیروی نظامی در زمان صلح» را موافق با اصول حقوق بشر و ماهیت روبه‌تکامل و دائم‌التحول حقوق بین‌المللی می‌دانند؛ و معتقدند که نقض جدی مقررات حقوق بشر می‌تواند خارج از سناریوی سنتی مخاصمه مسلحانه نیز رخ دهد. در این خصوص، نک:

Huntingdon Jr, Kenneth O, "Military Jurisdiction to Try Civilians During Peacetime," *Wash. & Lee L. Rev.* 17 (1960), p. 290.

Sadat, Leila Nadya, "Putting peacetime first: crimes against humanity and the civilian population requirement." *Emory Int'l L. Rev.* 31, 2 (2016), p. 197.

³⁵ در یک مقطع زمانی بلندمدت، مشخص نبود که آیا شرط تحقق جرم زمینه‌ای، ارتکاب آن در چارچوب یک حمله گسترده «یا» نظام‌مند است یا یک حمله گسترده «و» نظام‌مند. به هر روی، امروزه به‌وضوح می‌دانیم که واژه «or» در اسناد تعریف‌کننده جنایات علیه بشریت، تنها برای انفصال این دو معیار به‌کار رفته است. در این خصوص، نک: رأی دادگاه کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق در «پرونده تادیچ»:

Tadić, Judgement, AC, ICTY, 15 July 1999, para. 248.

³⁶ nexus element

³⁷ در رابطه با معنای این اصطلاح، در «دادگاه کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق» (در پرونده‌های تادیچ، بلاشکیچ، و کوناراک و دیگران)، در «دادگاه کیفری بین‌المللی برای رواندا» (در پرونده آکایسو) و در «دیوان کیفری بین‌المللی» (در پرونده‌های وضعیت جمهوری کنیا، و پمبا) اظهار نظر شده است. در این خصوص، نک:

”نظام‌مند“ نیز تعاریف متعددی پیشنهاد شده است که نمایان‌گر لزوم وجود یک الگو یا طرح و یا دستکم روشی است که بتوان بدان واسطه، حمله موردنظر را سازمان‌یافته نامید.^{۳۸} و بالاخره، ”حمله“ به معنای جریان مستمری از رفتار^{۳۹} است که متضمن ارتکاب چندین عمل ممنوعه باشد (مفهوم این قید در پرونده‌های «کوناراک» و «ناهیما» مفصلاً تعریف شده است).^{۴۰} همچنین، در جریان یک حمله، لازم است ارتباط یا پیوندی مشخص میان اعمال مختلف منفرد وجود داشته باشد. این که جرایم خشونت‌آمیز متعددی در یک منطقه جغرافیایی خاص (و تقریباً به‌طور همزمان) ارتکاب یابند، به‌خودی‌خود، سازنده ”حمله“ در مفهوم شرط لازم برای تحقق جنایات علیه بشریت نیست.

با جدا شدن مفهوم جنایات علیه بشریت از چارچوب مخاصمه مسلحانه، وجود یک معیار تعیین‌کننده جهت اعمال صلاحیت «دیوان کیفری بین‌المللی» ضروری می‌نماید تا این نهاد بتواند تمرکز خود را به مهم‌ترین و فاجعه‌بارترین اعمال غیرانسانی در پهنه جهان معطوف دارد. این معیار که در صدر ماده ۷ «اساسنامه رم» انعکاس یافته، معیاری دقیق و راهبردی است، که بر اساس آن، منظور از «جنایات علیه بشریت» صرفاً آن دسته از اعمال غیرانسانی که در چارچوب یک حمله گسترده یا سازمان‌یافته علیه جمعیتی غیرنظامی، با آگاهی از ماهیت چنین حمله‌ای، صورت پذیرفته باشند.

قبل از توضیح بیشتر این شرط، ذکر این نکته ضروری است که لزومی به این که متهم شخصاً اعمال متعدد و گسترده‌ای را مرتکب شده باشد وجود ندارد، بلکه ارتکاب عمل واحدی از سوی وی در صورتی که این عمل بخشی از یک حمله گسترده یا سازمان‌یافته بوده و مرتکب از وجود چنین حمله‌ای مطلع باشد، کفایت می‌کند. «دادگاه کیفری بین‌المللی برای یوگوسلاوی سابق» در «پرونده تادیچ» بر این نکته تأکید ورزیده و اشعار داشته است: «مسئلاً ارتکاب عمل واحدی از سوی مرتکب در چارچوب یک حمله گسترده یا سازمان‌یافته علیه یک جمعیت غیرنظامی، باعث مسئولیت کیفری شخصی می‌شود و مرتکب لازم نیست جرایم متعددی را انجام داده باشد تا مسئول شناخته شود.»^{۴۱}

به نظر می‌رسد، از میان اعمال مجرمانه مندرج ذیل اجزاء یازده‌گانه بند (۱) ماده ۷ «اساسنامه رم»، اعمال موضوع جزء الف)، (ب) و (ک) قابلیت انطباق بیشتری با رفتار انتشار گسترده و عامدانه عوامل بیماری‌زا (بیوتروریسم) دارند که ذیلاً به بررسی آنها خواهیم پرداخت.

۱-۱-۱. قتل^{۴۲}

Akayesu, Judgement, TC, ICTR, 2 September 1998, para. 580, *Tadić*, Judgement, TC, ICTY, 7 May 1997, para. 648, *Blaškić*, Judgement, TC, ICTY, 3 March 2000, para. 206, and *Kunarac et al.* Judgement, TC, ICTY, 22 February 2001, para. 428; *Situation in the Republic of Kenya*, Decision (investigation), PTC, ICC, 31 March 2010, para. 95, and *Bemba*, Decision (confirmation of charges), PTC, ICC, 15 June 2009, para. 83.

³⁸ *Akayesu*, Judgement, TC, ICTR, 2 September 1998, para. 580, *Tadić*, Judgement, TC, ICTY, 7 May 1997, para. 648, *Blaškić*, Judgement, TC, ICTY, 3 March 2000, para. 203, and *Kunarac et al.* Judgement, TC, ICTY, 22 February 2001, para. 429; *Situation in the Republic of Kenya*, Decision (investigation), PTC, ICC, 31 March 2010, para. 96.

³⁹ course of conduct

⁴⁰ *Kunarac et al.* Judgement, TC, ICTY, 22 February 2001, para. 415-416, and *Nahimana et al.*, Judgement, AC, ICTR, 28 November 2007, paras 916-918.

⁴¹ *Prosecutor v. Duško Tadić*, Case No. IT-94-1-AR72, ICTY (2 October 1995), para 649.

^{۴۲} بهتر است murder در سیاق «اساسنامه رم» به ”قتل عمد“ ترجمه شود، اما تعریف قتل عمد در نظام‌های حقوقی دیگر و حقوق بین‌الملل کیفری لزوماً با معنای مصطلح آن در حقوق ما منطبق نیست؛ از همین رو، ترجیح دادیم به همان عنوان مختصر ”قتل“ بسنده کنیم. مثلاً در حقوق ایالات متحده، «سبق تصمیم» برای تحقق وصف «عمد» لازم است، اما در حقوق ما تنها قصد قتل نیست که بدان وصف عمد می‌دهد، بلکه کشنده بودن وسیله قتل نیز وافی به

عمل «قتل»، به موجب جزء (الف) از بند (۱) ماده ۷ «اساسنامه رم»، عنصر مادی «جنایات علیه بشریت» محسوب می‌شود. تعریف این عمل، شامل کشتن عمدی افراد در چارچوب یک حمله گسترده یا نظام‌مند علیه یک جمعیت غیرنظامی است. البته، قتل می‌تواند عنصر مادی «نسل‌کشی» (ماده ۶) نیز باشد، مشروط بر آن‌که عنصر معنوی این جنایت محرز شود. متن ماده ۷ با انتخاب واژه «قتل»، نسبت به متن انگلیسی ماده ۶ که از واژه «کشتن»^{۴۳} استفاده کرده، از دقت مفهومی بیشتری برخوردار است. جوهره اصلی عمل مجرمانه قتل در این ماده، «عمدی» بودن آن است. تعریف این عمل، نه تنها کشتن مستقیم، بلکه بی‌توجهی یا محروم‌سازی - مانند منع دسترسی به منابع حیاتی - و یا ایجاد شرایطی که نوعاً منجر به مرگ می‌شود را نیز در بر می‌گیرد. به علاوه، برای آن‌که عملی به عنوان قتل در چارچوب جنایات علیه بشریت محسوب شود، باید بخشی از یک حمله گسترده یا «نظام‌مند» علیه یک جمعیت غیرنظامی باشد^{۴۴}، و طبعاً «جمعیت غیرنظامی» به معنای افرادی است که در محاصره مسلحانه مشارکت فعال ندارند. در پرونده «باگوسورا و دیگران»^{۴۵}، شعبه تجدیدنظر «دادگاه کیفری بین‌المللی برای رواندا» تأکید نمود که لازمه محکومیت به جرم قتل در مفهوم جنایت علیه بشریت، احراز ارتباط آن با یک حمله گسترده یا نظام‌مند علیه غیرنظامیان است. در این پرونده، همچنین مشخص شد که ادغام محکومیت‌ها^{۴۶} و جمع دو عنوان مجرمانه «قتل» و «نابودسازی»^{۴۷} (جزء (۲) بند (۱) ماده ۷) در معنای جنایت علیه بشریت، در محکوم واحد، بر مبنای واقعیات یکسان، مجاز نیست، چراکه تحقق هر یک مستلزم اثبات عناصر متمایز از دیگری است. عنوان قتل در «اقدامات منفرد»^{۴۸} نیز، مشروط بر ارتباط با زمینه‌ای گسترده‌تر از حمله علیه غیرنظامیان، در مفهوم جنایت علیه بشریت قابل احراز است (پرونده کوپرشکیچ)^{۴۹}.

۲-۱-۱. نابودسازی

«نابودسازی»، مطابق با ماده ۷(۱)(۲) «اساسنامه رم»، دیگر عنصر مادی «جنایات علیه بشریت» محسوب می‌شود که به معنای ارتکاب قتل در مقیاس وسیع در چارچوب یک حمله گسترده یا نظام‌مند علیه یک جمعیت غیرنظامی است. به مانند جرم «قتل»، این جرم نیز می‌تواند هم شامل کشتارهای مستقیم و هم اقداماتی باشد که شرایط منجر به مرگ را ایجاد می‌کنند، مانند محروم‌سازی از غذا، آب یا مراقبت‌های پزشکی و امثالهم (ماده ۷(۲)(ب) اساسنامه رم و همچنین، پرونده «کریستیچ»^{۵۰}). اگرچه «نابودسازی» با «نسل‌کشی» ارتباط نزدیکی دارد، اما نقطه ثقل آن بر کشتار انبوه بدون قصد خاص لازم برای تحقق نسل‌کشی است.^{۵۱} «معیار ارتباط» در این‌جا نیز حاکم بوده و بدان معناست که کشتار در معنای نابودسازی باید بخشی از تلاشی

مقصود است؛ به این معنا که تصمیم ناگهانی به قتل دیگری، مخل به عمد بودن آن نیست. نک: محمدباقر شریعت‌باقری، اسناد دیوان کیفری بین‌المللی (تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۳)، ۷.

⁴³ killing

⁴⁴ در پرونده‌های متعدد بر ضرورت ارتباط میان اقدامات متهم و حمله علیه غیرنظامیان تأکید شده است. از این ضرورت با عنوان «معیار ارتباط» (nexus requirement) یاد می‌شود. برای نمونه، در قضیه «اوچارا» (Ovčara)، مشخص گردید که چون اقدام متهم، ارتباط کافی با یک حمله نظام‌مند علیه غیرنظامیان نداشته، نمی‌توان آن‌ها را جنایت علیه بشریت قلمداد کرد. نک:

Prosecutor v. Mrkšić & Šljivančanin, Case No. IT-95-13/1-A, ICTY (5 May 2009), paras. 41 - 43.

⁴⁵ *Bagosora et al. (Military I)* (ICTR-98-41-A), paras. 415 & 416.

⁴⁶ cumulative convictions

⁴⁷ extermination

⁴⁸ single acts

⁴⁹ *Prosecutor v. Kupreškić et al.*, Case No. IT-95-16-T, ICTY (14 Jan. 2000), para. 550. See also: *Prosecutor v. Tadić*, Case No. IT-94-1-T, ICTY (Opinion and Judgement), (7 May 1997), para. 649.

⁵⁰ *Prosecutor v. Krstić*, Case No. IT-98-33-A, ICTY (19 April 2004), para. 503.

⁵¹ See: *Report of the International Law Commission on the work of its 48th session, 6 May - 26 July 1996*, Official Documents of the United Nations General Assembly's 51st session, Supplement no. 10 (A/51/10), Article 18, p. 118.

هماهنگ باشد و نه صرفاً رویدادهای منفرد. همچنین، مرتکب باید آگاه باشد که اقدامات وی در چارچوب یک حمله گسترده یا نظام‌مند صورت می‌گیرد، و همین که بداند رفتار وی، بخشی از یک کارزار بزرگ‌تر علیه جمعیتی غیرنظامی است، کفایت می‌کند. شعبه تجدیدنظر دادگاه رواندا در پرونده «سرومبا»⁵² تأکید کرده است که احراز نابودسازی، مستلزم ارتکاب عملی است که مستقیماً یا به‌طور غیرمستقیم به کشتن تعداد زیادی از افراد کمک کند. دادگاه یوگسلاوی در پرونده «کریستیچ»، اعلام می‌کند که علاوه بر شرایط عمومی جنایات علیه بشریت، باید شواهدی دال بر هدف قرار دادن یک جمعیت مشخص وجود داشته باشد، به‌گونه‌ای که اعضای آن یا کشته شوند یا در شرایط زیستی خاصی قرار گیرند که منجر به نابودی گسترده افراد آن شود. دادگاه همچنین تصریح می‌کند که اثبات اعمال سیاست‌های تبعیض‌آمیز سیاسی، اجتماعی یا مذهبی جهت احراز ارتکاب نابودسازی، ضرورتی ندارد.⁵³ شماری از حقوقدانان، دامنه شمول این عنوان را تا حد دربرگرفتن اقدامات گروه‌های تروریستی که در چارچوب حملات گسترده یا سازمان‌یافته، دست به نابودسازی اشخاص به‌منظور اشاعه ترور و وحشت می‌زنند، توسعه داده‌اند.⁵⁴

۱-۳. سایر رفتارهای غیرانسانی مشابه

جزء (ک) از بند (۱) ماده ۷ «اساسنامه رم»، مقرر می‌دارد: «... سایر رفتارهای غیرانسانی با خصوصیات مشابه که عمداً موجب رنج عظیم یا صدمه شدید به جسم یا سلامت روحی و جسمی شود». این جزء از ماده ۷ در واقع به «سایر رفتارهای غیرانسانی» اشاره می‌کند که تشکیل‌دهنده جنایات علیه بشریت هستند، لیکن به‌صراحت در فهرست مربوط به آن در اساسنامه نیامده‌اند، با این حال، به همان اندازه جدی بوده و برای جامعه جهانی نگران‌کننده هستند. این جزء که برگرفته از مفاد «منشور نورنبرگ» و حقوق بین‌الملل عرفی است، ناظر بر نقض جدی حقوق اولیه بشر است که از نظر شدت و شناعة، مشابه با دیگر جنایات تحت صلاحیت دیوان می‌باشد. هدف از تدوین این بند، انطباق گستره صلاحیتی دیوان با اشکال در حال تزايد رفتارهای غیرانسانی است که منطقاً نمی‌توان فهرست کاملی از آن‌ها را در یک سند حقوقی ضبط نمود. رویه قضایی بین‌المللی، به‌ویژه رویه‌های تولیدشده در دو محکمه کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق و رواندا، مؤید و حامی این دیدگاه در توجه به سایر رفتارهای غیرانسانی - با تمرکز بر اعمالی که باعث آسیب شدید جسمی یا روانی می‌شوند - می‌باشد که نمی‌توان فهرست جامع و مانعی از آن‌ها را تدوین نمود. لازم به تذکر است که قوانین ملی نیز عموماً با این تعریف موسع و در عین حال، محتاطانه از دیگر اعمال و رفتارهای در حکم جنایت علیه بشریت، همسو هستند.⁵⁵

عناصر کلیدی جرایم موضوع جزء (ک) عبارتند از: (۱) «گسترده‌گی یا سازمان‌یافتگی حمله»: رفتار مجرمانه موردنظر باید بخشی از حمله‌ای گسترده‌تر علیه یک جمعیت غیرنظامی باشد؛ (۲) «آگاهی از حمله»: مرتکب باید آگاه باشد که اعمالش بخشی از این حمله است؛ (۳) «ایراد رنج و آسیب شدید»: مرتکب باید از طریق اعمال غیرانسانی خود، رنج شدید یا آسیب جدی به سلامت جسمی یا روانی قربانی یا قربانیان وارد آورده باشد؛ و (۴) «تشابه ماهوی با سایر جرایم»: رفتار موضوع بحث باید ماهیتاً، مشابه با سایر جرایم مندرج ذیل بند (۱) ماده ۷ اساسنامه رم (مانند قتل، نابودسازی، شکنجه و ...) باشد.

⁵² *Prosecutor v. Seromba*, ICTR-2001-66-A, (12 March 2008), paras. 189 & 190.

⁵³ *Prosecutor v. Krstić*, para. 499.

⁵⁴ Cassese, Antonio, *International criminal law: cases and commentary* (Oxford University Press, 2011), p. 35.

⁵⁵ Heller, Kevin Jon, "the Rome statute of the International Criminal Court," *The handbook of comparative criminal law*, Stanford Law Books, Stanford (2011): 597ss, pp. 235-237.

در «پروندهٔ دومینیک اُنْگِن» (۲۰۱۶)، «دادگاه ویژهٔ سیرالئون»^{۵۶} اعلام کرد که «ازدواج اجباری»^{۵۷}، مصداق «سایر رفتارهای غیرانسانی» موضوع بند (۱)(ک) ماده ۷ است. دادگاه تأکید نمود که این عمل با «برده‌داری جنسی»^{۵۸} متفاوت بوده و آسیب‌های منحصر به فرد خود را در پی دارد.^{۵۹} در «پروندهٔ موتهورا، کنیاتا و علی»^{۶۰} (۲۰۱۲) دیوان متذکر شد که عنوان سایر رفتارهای غیرانسانی، «فقره‌ای جبرانی»^{۶۱} محسوب می‌شود؛ به این معنا که چنان‌چه بتوان عملی را به‌موجب یکی از جرایم مندرج در اجزاء (الف) تا (ی) بند (۱) ماده ۷ تعقیب نمود، نباید آن را ذیل عنوان «سایر رفتارهای غیرانسانی» مطرح کرد. این تفسیر، بر ضرورت انتساب محتاطانهٔ عنوان مجرمانهٔ موضوع جزء (ک)، به‌منظور ممانعت از توسعهٔ بی‌رویهٔ دامنهٔ جنایات علیه بشریت، تأکید دارد.^{۶۲}

۴-۱-۱. ارتباط «انتشار گسترده و عامدانهٔ عوامل بیماری‌زا» با «سایر رفتارهای غیرانسانی»

اگرچه «انتشار گسترده و عامدانهٔ عوامل بیماری‌زا» یا «بیوتروریسم» - به‌عنوان یک جرم غیرمصرح در اساسنامهٔ رم، طبعاً می‌تواند ارتباط بسیار نزدیکی با «سایر رفتارهای غیرانسانی» در مفهوم «جنایات علیه بشریت» داشته باشد، لیکن، رویهٔ دیوان تاکنون، با وجود فراهم بودن واقعیات زمینه‌ساز چنین تفسیری، به این حوزه ورود نکرده است. شاید، عدم ورود دیوان به مقولهٔ قرار دادن بیوتروریسم یا سایر اشکال تروریسم نزدیک به آن ذیل عنوان مجرمانهٔ جزء (ک) بند (۱) ماده ۷، به دلیل همان ملاحظهٔ مطرح در «پروندهٔ موتهورا و سایرین»، یعنی «جبرانی» دانستن عنوان «سایر رفتارهای غیرانسانی» و احتیاط در توسعهٔ دامنهٔ شمول آن باشد. به همین جهت است که مشاهده می‌شود ظاهراً تمایل دیوان تاکنون به این بوده است که بیوتروریسم - دستکم در شرایط خاص - می‌تواند عنصر مادی بند (ج) ماده ۶ «اساسنامه رم» درخصوص «نسل‌کشی» قلمداد شود. طبق مفاد این بند، تحمیل عمدی شرایطی از زندگی به یک گروه ملی، قومی، نژادی و مذهبی که منجر به نابودی کلی یا جزئی آن‌ها شود، نسل‌کشی قلمداد می‌گردد. آن‌چه در این‌جا مجرمانه است، اقداماتی است که علیه انسان‌ها رخ داده و نه اقداماتی که موجب ورود خسارت به محیط زندگی آن‌ها شده است.^{۶۳} رویهٔ دیوان در «پروندهٔ عمر البشیر» در «وضعیت سودان»^{۶۴} این نتیجه‌گیری را تأیید می‌کند. یکی از اتهامات عمر البشیر، رئیس‌جمهور سابق سودان، که قرار بازداشت او در سال ۲۰۰۹ صادر شد، این بود که او رهبری دولتی را برعهده داشته که چاه‌ها و پمپ‌های آب مناطقی که گروه‌های هدف در آن‌جا ساکن بودند را به سموم آلوده کرده بود و قبایل حامی دولت را تشویق می‌کرد تا در این مناطق اسکان یابند.^{۶۵} شعبهٔ پیش‌دادرسی دیوان در بند (۵۸) رأی سال ۲۰۱۰ خود در این قضیه تصریح می‌کند که آلودن آب به سموم در راستای پیشبرد یک سیاست کلی مربوط به ارتکاب نسل‌کشی

⁵⁶ Special Court for Sierra Leone (SCSL)

⁵⁷ forced marriage

⁵⁸ sexual slavery

⁵⁹ <http://www.casematrixnetwork.org/cmn-knowledge-hub/elements-digest/art-7/7-1-k/4>

⁶⁰ *Muthaura, Kenyatta, and Ali Case*

⁶¹ residual category

⁶² *Ibid.*

⁶³ هیبت الله نژندی منش، سیدعلی حسینی آزاد، و مجید زحمتکش، «تأملی در امکان‌سنجی اعمال صلاحیت دیوان بین‌المللی کیفری نسبت به جرایم زیست‌محیطی»، پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱۱، ۲ (۱۳۹۹)، ۲۷۰-۲۴۳. doi: 10.22124/jol.2020.14805.1797

⁶⁴ برای مشاهده کامل اسناد مربوطه، نک: <https://www.icc-cpi.int/darfur>

⁶⁵ Carly Krakow, "Legally Defining Ecocide: Implications for Addressing Environmental Racism and Prioritizing Human Health in International Law," *OpinioJuris*, July 17, 2024, <<http://opiniojuris.org/2021/03/17/legally-defining-ecocide-implications-for-addressing-environmental-racism-and-prioritizing-human-health-in-international-law/>>

و به طور مشخص، تحمیل شرایطی از زندگی نسبت به گروه‌های قومی فور^{۶۶} و ماسالیت^{۶۷} و زاقاوا^{۶۸} است که می‌تواند در نهایت، منجر به نابودی فیزیکی آن‌ها شود - که با مهاجرت قوم‌ها مزبور چنین نشد. البته، ویژگی‌های این نوع از بیوتروریسم (که می‌توان از آن تحت عنوان «اکوسید»^{۶۹} یا «بوم‌کشی» نیز یاد کرد) به «جنایت علیه بشریت» و برخی از مصادیق آن، از جمله «نابودسازی» یا «اخراج» ماده ۷(د) و یا «آزار و تعقیب»، نزدیک‌تر است؛ بدین ترتیب که اگر ورود خسارت به محیط‌زیست به‌عنوان روش یا وسیله‌ای برای ارتکاب جرایم مزبور مورد استفاده قرار گیرد و این خسارت بخشی از یک حمله گسترده یا نظام‌مند باشد، دیوان می‌تواند در چارچوب جنایت علیه بشریت نیز به آن رسیدگی کند.

لذا، خسارات زیست‌محیطی (منابع حیاتی) در اثر اقدامات بیوتروریستی را می‌توان در چارچوب جز (ک) بند (۱) ماده ۷ اساسنامه رم به‌عنوان «سایر رفتارهای غیرانسانی» قلمداد نمود و آن را در دیوان تحت رسیدگی قرار داد. «سند خطمشی دادستانی دیوان درباره گزینش و الویت‌دهی به پرونده‌ها»^{۷۰} نیز که در آن به خسارات زیست‌محیطی به‌عنوان یک روش بیوتروریستی، توجه شده، در این رابطه قابل ذکر است. در این سند که در سال ۲۰۱۶ منتشر گردیده است، بیان می‌شود که دفتر دادستانی در گزینش پرونده‌ها برای تعقیب و تحقیق، به جرایمی که به تخریب گسترده محیط‌زیست منجر می‌شوند (بندهای ۳۸، ۴۰ و ۴۵) و همچنین جرایم مشتمل بر اعمال تروریستی (بندهای ۷ و ۴۱)، توجه ویژه‌ای خواهد داشت. در واقع، دیوان در سند خطمشی مزبور، «ترور» یا وحشت ایجادشده به‌واسطه ارتکاب عمل مجرمانه - که عنصر مرکزی در کلیه اعمال تروریستی، اعم از بیوتروریستی و جز آن، می‌باشد - را در زمره معیارهای سنجش «شدت»^{۷۱} جرم بین‌المللی دانسته که موجبات اصرار دفتر دادستانی دیوان در اولویت‌دهی به تعقیب آن را به‌جهت «تأثیر جرم»^{۷۲} فراهم می‌آورد.^{۷۳}

لازم به ذکر است که پیشنهادهایی درخصوص اصلاح اساسنامه دیوان و افزودن جرم بیوتروریسم و سایر اشکال آن، مانند «اکوسید»، به اساسنامه ارائه شده است. شاید این ایراد گرفته شود که جرم‌انگاری بیوتروریسم در «کنفرانس رم» در سال ۱۹۹۸ مطرح شده بود و مورد پذیرش قرار نگرفت و طرح دوباره این موضوع، برخلاف قصد تنظیم‌کنندگان اساسنامه است. در پاسخ باید گفت که بحران‌های زیست‌محیطی و بیولوژیکی، و البته ازدیاد حملات تروریستی آن‌چنان که امروزه جامعه بین‌المللی را تهدید می‌کند، در زمان برگزاری کنفرانس رم در حدود چهار دهه قبل، قابل توجه نبود و می‌توان گفت که اوضاع و احوال زمان انعقاد معاهده ژم در این رابطه به‌طور جدی تغییر یافته است. در جریان برگزاری «هجدهمین مجمع دولت‌های عضو دیوان» در دسامبر ۲۰۱۹، پیشنهاد افزودن جرم مزبور به اساسنامه دیوان از سوی دولت‌های مالدیو و وانواتو به‌طور رسمی مطرح گردید. این دولت‌ها از سایر دولت‌های عضو دیوان درخواست کردند تا صلاحیت دیوان را به این جرم نیز تعمیم دهند.^{۷۴} البته، این موضوع در

⁶⁶ Fur

⁶⁷ Masalit

⁶⁸ Zaghawa

⁶⁹ ecocide

⁷⁰ ICC OTP's Policy Paper on Case Selection and Prioritisation (Sep. 15, 2016).

⁷¹ gravity

⁷² impact of crime

⁷³ بند (۴۱) بخش ۵(الف) سند خطمشی: «تأثیر جرایم ممکن است در پرتو، افزایش آسیب‌پذیری قربانیان، ترور [وحشت] القاء‌شده، یا آسیب‌های اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی واردشده به جوامع آسیب‌دیده ارزیابی شود. در این زمینه، دفتر دادستانی توجه ویژه‌ای به تعقیب جرایم [تعریف‌شده ذیل] اساسنامه رم خواهد داشت که از جمله منجر به تخریب محیط زیست، بهره‌برداری غیرقانونی از منابع طبیعی یا تصرف غیرقانونی زمین می‌شوند.»

⁷⁴ Maud Sarlieve, "ICL and Environmental Protection Symposium: Which Future for the Crime of Ecocide?", *OpinioJuris*, June 3, 2024, <<http://opiniojuris.org/2020/06/03/icl-and-environmental-protection-symposium-which-future-for-the-crime-of-ecocide/>>

دکترین بسیار مورد بحث قرار گرفته و پیشنهاد‌های متعددی در این رابطه مطرح شده است. جدی‌ترین این پیشنهادها در ژوئن ۲۰۲۱ از سوی «گروه کارشناسان مستقل»^{۷۵} در چارچوب بنیاد «اکوسید را متوقف کنید»^{۷۶} ارائه شده که حتی تعریف جرم اکوسید و عناصر آن نیز به‌طور مفصل ذکر و تشریح شده است.^{۷۷}

این که جرم بیوتوریسم در کنار چهار جرم بین‌المللی دیگر در اساسنامه دیوان به‌عنوان یکی از جدی‌ترین جرایم موجب نگرانی «جامعه بین‌المللی در کل» مورد شناسایی قرار گیرد، گام مهمی برای مقابله با آسیب‌های بیولوژیکی و پیشگیری از آنهاست. افزودن این جرم به اساسنامه دیوان این مزیت را به‌همراه دارد که علاوه بر مجازات مرتکبان، می‌توان جبران خسارات مالی وارده را نیز بر اساس ماده ۷۵ اساسنامه رم خواستار شد. همچنین، تجربه مربوط به سایر جرایم نشان داده است که جرم‌انگاری بیوتوریسم در اساسنامه دیوان سبب ایجاد قوانین کیفری ملی در این خصوص خواهد شد که این موضوع، مسئولیت‌پذیری در قبال خسارات بیولوژیکی را ارتقاء می‌دهد.

۲-۱. عنصر روانی

احراز عنصر روانی جنایات علیه بشریت، مستلزم تحقق دو شرط اساسی است: نخست، وجود قصد ارتکاب یکی از جرایم مصرح در بند (۱) ماده ۷ «اساسنامه رم» یا دستکم، «بی‌تفاوتی»^{۷۸} نسبت به رفتارهای منتج به ارتکاب چنین جرایمی؛ و دوم، اثبات آگاهی مرتکب از ماهیت گسترده یا سازمان‌یافته یک حمله علیه جمعیت غیرنظامی. لذا، چنانچه متهم، مرتکب یکی از جرایم مذکور شود، اما از ارتباط آن با یک حمله نظام‌مند بی‌اطلاع باشد، وضعیت حقوقی وی متفاوت خواهد بود. در چنین مواردی، امکان محکومیت در محاکم داخلی برای جرایمی از قبیل قتل یا تجاوز جنسی وجود دارد و حتی ممکن است در «دیوان کیفری بین‌المللی» به ارتکاب جرایم جنگی محکوم شود. با این حال، محکومیت از بابت جنایات علیه بشریت منتفی خواهد بود، زیرا علم نسبت به وجود و ماهیت حمله، از ارکان اساسی این جنایت است.

به عبارت دیگر، برای احراز تحقق عنصر روانی جنایات علیه بشریت، دو پرسش اساسی مطرح است: (۱) عنصر روانی لازم برای «عنصر مادی زمینه‌ساز»^{۷۹} این جنایات چیست؟ و (۲) آیا تحقق جنایت علیه بشریت، مستلزم وجود «قصد یا انگیزه تبعیض‌آمیز»^{۸۰} است؟ درخصوص عنصر زمینه‌ساز، مسلم است که مرتکب باید نسبت به بستر گسترده‌تر رفتار خود (یعنی حمله علیه یک جمعیت غیرنظامی) آگاهی داشته باشد - بستری که از طریق جرم زمینه‌ای خود در آن مشارکت می‌جوید.^{۸۱} بدین معنا که وی باید از

⁷⁵ Independent Expert Panel

⁷⁶ Stop Ecocide Foundation

⁷⁷ حسین فراستخواه، «گامی دیگر به سوی جرم‌انگاری بین‌المللی اکوساید»، انجمن ایرانی مطالعات سازمان ملل متحد، ۱۹ تیر ۱۴۰۰، دسترسی در: ۲۳ خرداد ۱۴۰۳،

<[⁷⁸ recklessness](https://unstudies.ir/iauns-forum/%DA%AF%D8%A7%D9%85%DB%8C-%D8%AF%DB%8C%DA%AF%D8%B1-%D8%A8%D9%87-%D8%B3%D9%88%DB%8C-%D8%AC%D8%B1%D9%85%E2%80%8C%D8%A7%D9%86%DA%AF%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%A8%DB%8C%D9%86%E2%80%8C%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D9%84%DB%8C-%D8%A7%DA%A9%D9%88%D8%B3%D8%A7%DB%8C%D8%AF/></p></div><div data-bbox=)

⁷⁹ context element

⁸⁰ discriminatory intent or motive

⁸¹ Kupreškić et al., Judgement, TC, ICTY, 14 January 2000, para. 556; Tadić, Judgement, AC, ICTY, 15 July 1999, para. 248; and Kayishema & Ruzindana, Judgement, TC, ICTR, 21 May 1999, paras. 133-134.

ارتکاب اعمال خود در "چارچوب یک الگوی رفتاری"^{۸۲} یا به بیان دیگر، از "زمینه گسترده‌تری که اعمال وی در آن رخ می‌دهد"^{۸۳}، مطلع باشد. با این حال، ضرورتی ندارد که مرتکب، از هدف یا غایت کلی حمله نیز اطلاع داشته باشد.^{۸۴}

در ارتباط با تبعیض آمیزی قصد مرتکب، ماده ۱۳ «اساسنامه دادگاه رواندا» مقرر می‌دارد که لازم است جرایم زمینه‌ای بر مبنای تبعیضات ملی، سیاسی، قومی، نژادی یا مذهبی ارتکاب یافته باشند. با این حال، در «پرونده آکایسو»، شعبه تجدیدنظر این دادگاه اعلام نمود که با توجه به ماهیت رویدادهای رخ داده در رواندا (که در آن، عملاً یک جمعیت غیرنظامی، هدف حمله تبعیض آمیز واقع شده بودند)، شعبه بر این نظر است که به جز در مورد جرم «آزار و تعقیب»^{۸۵}، قائل به لزوم وجود قصد تبعیض آمیز در حقوق بین‌الملل بشردوستانه نیست.^{۸۶} همچنین، در سال ۱۹۵۱، دادگاهی در تل‌آویو، یک یهودی به نام «ایخینستر» را به دلیل همکاری و مشارکت در جنایات نازیان علیه هم‌کیشان خود، به ارتکاب جنایات علیه بشریت محکوم نمود. این رأی، مؤید این نظر است که در جنایات علیه بشریت (برخلاف جنایات جنگی)، احراز ارتباط مستقیم متهم با مقاصد سیاستگذاران جنایات، ضرورت نداشتی و صرف مشارکت آگاهانه در اعمال غیرانسانی، کافی است.^{۸۷}

لذا، در حال حاضر، دیدگاه غالب آن است که تحقق جنایات علیه بشریت، مستلزم وجود قصد تبعیض آمیز نبوده و صرفاً در ارتباط با جرم آزار و تعقیب چنین الزامی وجود دارد.^{۸۸} از این رو، جنایات علیه بشریت را می‌توان عموماً با "انگیزه‌های کاملاً شخصی" نیز مرتکب شد.^{۸۹}

نتیجه‌گیری

با توجه به ماهیت ویرانگر و فاجعه‌آمیز انتشار گسترده و عامدانه عمدی عوامل بیماری‌زا، این رفتار نه تنها سلامت عمومی را به خطر می‌اندازد، بلکه پیامدهای اجتماعی، اقتصادی، و انسانی بسیار گسترده‌ای دارد. مباحث این تحقیق نشان داد که هرچند اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی به‌طور مستقیم به این نوع رفتار به‌عنوان جرم مستقل اشاره‌ای نکرده است، اما با تحلیل عناصر مادی و روانی جنایات علیه بشریت، به دلایل زیر می‌توان به انطباق این رفتار با جنایات علیه بشریت دست یافت.

اولاً، انتشار گسترده و عمدی عوامل بیماری‌زا، به دلیل وسعت تأثیرات که بر جمعیت‌های غیرنظامی دارد، نوعاً بخشی از یک حمله گسترده یا نظام‌مند علیه غیرنظامیان است. این شرط که عمل مجرمانه باید در چارچوب یک حمله نظام‌مند یا گسترده صورت گیرد، از مهم‌ترین عناصر تحقق جنایات علیه بشریت است و در رفتار انتشار عمدی عوامل بیماری‌زا نیز این ویژگی به‌وضوح مشاهده می‌شود. این نوع رفتار، به‌ویژه در قالب حملات بیوتروریستی، توانایی ایجاد آسیب‌های گسترده جسمی و روحی در جوامع غیرنظامی را دارد و به‌راحتی می‌تواند تهدیدی علیه نظم عمومی بین‌المللی نیز محسوب شود.

⁸² *Tadić*, Judgement, AC, ICTY, 15 July 1999, para. 248.

⁸³ *Tadić*, Judgement, TC, ICTY, 7 May 1997, para. 656. See also: *Kupreškić et al.*, Judgement, TC, ICTY, 14 January 2000, para. 556.

⁸⁴ *Tadić*, Judgement, AC, ICTY, 15 July 1999, para. 272; ICTY, *Kunarac et al.*, para 434.

⁸⁵ persecution:

وجود قصد تبعیض آمیز در مورد این جرم، به تصریح بند (ه) ماده ۷ «اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی»، ضرورت دارد.

⁸⁶ *Akayesu*, Judgement, AC, ICTR, 1 June 2001, para. 464.

⁸⁷ The case of *Eginster*, cited in: Cassese, *op. cit.*, p. 66.

⁸⁸ *Akayesu*, Judgement, AC, ICTR, 1 June 2001, para. 464; *Blaškić*, Judgement, AC, ICTY, 29 July 2004, para. 131; and *Nahimana et al.*, Judgement, AC, ICTR, 28 November 2007, para. 985.

⁸⁹ *Tadić*, Judgement, AC, ICTY, 15 July 1999, para. 272.

ثانیاً، عنصر روانی که در جنایات علیه بشریت اهمیت ویژه‌ای دارد، یعنی قصد عامدانه یا آگاهی مرتکب از حمله، معمولاً در رفتار انتشار عمدی عوامل بیماری‌زا وجود دارد. مرتکب، با علم به پیامدهای فاجعه‌بار این نوع رفتار، اقدام به انتشار عوامل بیماری‌زا می‌کند، و این نیت مجرمانه، جنایت علیه بشریت را محقق می‌سازد. حتی اگر انگیزه مرتکب صرفاً انتقام‌جویی یا ترس افکنی باشد، همین آگاهی از تبعات رفتارش کافی است تا مسئولیت کیفری وی در چارچوب جنایات علیه بشریت محقق شود.

بر این اساس، «دیوان کیفری بین‌المللی» با توجه به اساسنامه خود می‌تواند به این نوع از رفتارها تحت عنوان «جنایات علیه بشریت» رسیدگی کند. اگرچه تاکنون پرونده‌های مرتبط با بیوتروریسم یا انتشار عوامل بیماری‌زا به‌طور مستقیم در این دیوان مطرح نشده، اما با توجه به رویه‌های مشابه در زمینه حملات علیه جمعیت غیرنظامی و تأکید بر لزوم برخورد جدی با تهدیدات نوین علیه بشریت، ظرفیت دیوان برای رسیدگی به این‌گونه جرایم بسیار بالاست. از طرفی، در بحث پیشگیری از وقوع چنین جنایاتی، دیوان کیفری بین‌المللی می‌تواند با ایجاد ترس از پیگرد قضایی و محاکمه، نقش بازدارنده مهمی ایفا کند. در حقیقت، پیگرد عاملان انتشار عمدی عوامل بیماری‌زا در این دیوان، علاوه بر مجازات مرتکبین، می‌تواند به جلوگیری از تکرار چنین رفتارهایی کمک کرده و امنیت سلامت عمومی جهانی را تقویت نماید.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

- شریعت‌باقری، محمدباقر. اسناد دیوان کیفری بین‌المللی. تهران: انتشارات جنگل، ۱۳۹۳.

- میرمحمدصادقی، حسین. دادگاه کیفری بین‌المللی. تهران: نشر دادگستر، ۱۳۸۸.

مقاله

- ابراهیمی، محمود، محمدعلی طاهری بجد، و علی چکهندی‌نژاد. «رویکرد نظام‌های حقوق کیفری به پدیده کرونا به عنوان بیوتروریسم». مجله علمی پژوهشی حقوق پزشکی، ۱۶، ۵۷ (۱۴۰۱)، ۶۷۵-۶۹۰.

<https://ijmedicallaw.ir/article-1-1531-fa.html>

- نژندی‌منش، هیبت‌الله، سیدعلی حسینی آزاد و مجید زحمتکش. «تأملی در امکان‌سنجی اعمال صلاحیت دیوان بین‌المللی کیفری نسبت به جرایم زیست‌محیطی». پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱۱، ۲ (۱۳۹۹)، ۲۴۳-۲۷۰.

DOI: 10.22124/joi.2020.14805.1797

تارنما

- فراستخواه، حسین. «گامی دیگر به سوی جرم‌انگاری بین‌المللی اکوساید». انجمن ایرانی مطالعات سازمان ملل متحد، ۱۹ تیر ۱۴۰۰. دسترسی در: ۲۳ خرداد ۱۴۰۳.

<<https://unstudies.ir/iauns-forum/%DA%AF%D8%A7%D9%85%DB%8C-%D8%AF%DB%8C%DA%AF%D8%B1-%D8%A8%D9%87-%D8%B3%D9%88%DB%8C-%D8%AC%D8%B1%D9%85%E2%80%8C%D8%A7%D9%86%DA%AF%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%A8%DB%8C%D9%86%E2%80%8C%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D9%84%DB%8C-%D8%A7%DA%A9%D9%88%D8%B3%D8%A7%DB%8C%D8%AF/>>

ب) منابع خارجی

International instrument, judgment, decision and report

- Akayesu, Judgement, AC, ICTR, 1 June 2001.
- Akayesu, Judgement, TC, ICTR, 2 September 1998.
- Bagosora et al. (Military I) (ICTR-98-41-A).
- Bemba, Decision (confirmation of charges), PTC, ICC, 15 June 2009.

- *Blaškić*, Judgement, AC, ICTY, 29 July 2004.
- *Blaškić*, Judgement, TC, ICTY, 3 March 2000.
- Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction (Apr. 10, 1972)
- *Kayishema & Ruzindana*, Judgement, TC, ICTR, 21 May 1999.
- *Kunarac et al.* Judgement, TC, ICTY, 22 February 2001.
- *Kupreškić et al.*, Judgement, TC, ICTY, 14 January 2000.
- *Muthaura, Kenyatta, and Ali Case*
- *Nahimana et al.*, Judgement, AC, ICTR, 28 November 2007.
- *Prosecutor v Tadić*, Case No. IT-94-1-T, ICTY (Opinion and Judgement), (7 May 1997).
- *Prosecutor v. Krstić*, Case No. IT-98-33-A, ICTY (19 April 2004).
- *Prosecutor v. Mrkšić & Šljivančanin*, Case No. IT-95-13/1-A, ICTY (5 May 2009).
- *Prosecutor v. Seromba*, ICTR-2001-66-A, (12 March 2008).
- *Prosecutor v. Tadić*, Case No. IT-94-1-AR72, ICTY (2 October 1995).
- *Report of the International Law Commission on the work of its 48th session, 6 May - 26 July 1996*, Official Documents of the United Nations General Assembly's 51st session, Supplement no. 10 (A/51/10).
- *Situation in the Republic of Kenya*, Decision (investigation), PTC, ICC, 31 March 2010, para. 94.
- *Tadić*, Judgement, AC, ICTY, 15 July 1999.
- *Tadić*, Judgement, TC, ICTY, 7 May 1997.

Book

- Boot, M. & C.K. Hall. "Persecution." In *Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court – Observers' Notes, Article by Article*, edited by Otto Triffterer, 2nd ed. München: C. H. Beck, 2008.
- Carus, W. Seth. *Bioterrorism and biocrimes: The illicit use of biological agents since 1900*. Washington, D.C.: Center for Counterproliferation Research, National Defense University, 2002.
- Cassese, Antonio. *International criminal law: cases and commentary*. Oxford University Press, 2011.

Journal article

- Elyasa, Yaksa. "Bioterrorism: the development and its regulations according to the international law." *Lampung Journal of International Law* 3, 1 (2021): 29-40. DOI:10.25041/lajil.v3i1.2103.
- Heller, Kevin Jon. "The Rome statute of the International Criminal Court." *The handbook of comparative criminal law, Stanford Law Books, Stanford* (2011): 597ss. Accessed February 23, 2024. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780804777292-018>.
- Huntingdon Jr., Kenneth O. "Military Jurisdiction to Try Civilians During Peacetime." *Wash. & Lee L. Rev.* 17 (1960): 290.
- Kellman, Barry. "An international criminal law approach to bioterrorism." *Harv. JL & Pub. Pol'y* 25, 2 (2001): 721-742.
- Sadat, Leila Nadya. "Putting peacetime first: crimes against humanity and the civilian population requirement." *Emory Int'l L. Rev.* 31, 2 (2016): 197-269.
- Tin, Derrick, Pardis Sabeti, and Gregory R. Ciottone. "Bioterrorism: An analysis of biological agents used in terrorist events." *The American journal of emergency medicine* 54, (2022): 117-121. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ajem.2022.01.056>.

Online source

- "ICC OTP's Policy Paper on Case Selection and Prioritisation," International Criminal Court, September 15, 2016, https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20160915_OTP-Policy_Case-Selection_Eng.pdf.
- C. Troeger, "Just How Do Deaths Due to COVID-19 Stack Up?," *ThinkGlobalHealth*, February 15, 2023, <https://www.thinkglobalhealth.org/article/just-how-do-deaths-due-covid-19-stack>.
- Carly Krakow, "Legally Defining Ecocide: Implications for Addressing Environmental Racism and Prioritizing Human Health in International Law," *OpinioJuris*, March 17, 2021, <http://opiniojuris.org/2021/03/17/legally-defining-ecocide-implications-for-addressing-environmental-racism-and-prioritizing-human-health-in-international-law/>.
- Case Matrix Network, "Elements of Crimes Digest," <http://www.casematrixnetwork.org/cmn-knowledge-hub/elements-digest/art-7/7-1-k/4>.
- Energy and Commerce Chair Rodgers, "E&C Investigation Reveals China's Lack of COVID-19 Transparency," *Energy and Commerce Committee*, January 19, 2024, <https://energycommerce.house.gov/posts/e-and-c-investigation-reveals-china-s-lack-of-covid-19-transparency>.
- European Institute for Counter Terrorism and Conflict Prevention, "COVID-19: Is Bioterrorism on the Rise Now?," 2021, <https://eictp.eu/en/covid-19-is-bioterrorism-on-the-rise-now/>.
- Heritage Foundation, "The Heritage Foundation's Nonpartisan Commission on China and COVID-19 Unveils Seismic Report on China's Negligence During Pandemic Resulting in \$18 Trillion in Economic

Damages to Americans,” July 8, 2024, <https://www.heritage.org/the-heritage-foundations-nonpartisan-commission-china-and-covid-19-unveils-seismic-report-chinas>.

- House Committee on Oversight and Accountability, “COVID Origins, Part 2 Hearing Wrap Up: Intelligence Community Officials Provide Further Evidence that COVID-19 Originated in a Wuhan Lab,” April 19, 2023, <https://oversight.house.gov/release/covid-origins-part-2-hearing-wrap-up-intelligence-community-officials-provide-further-evidence-that-covid-19-originated-in-a-wuhan-lab/>.
- Maud Sarlieve, “ICL and Environmental Protection Symposium: Which Future for the Crime of Ecocide?”, *OpinioJuris*, June 3, 2020, <http://opiniojuris.org/2020/06/03/icl-and-environmental-protection-symposium-which-future-for-the-crime-of-ecocide/>.
- UNITAR (Division for Peace), “Impact of COVID-19 on Violent Extremism and Terrorism,” 2021, <https://unitar.org/sites/default/files/media/file/Factsheet%20CT%20Printed.pdf>.
- World Health Organization, “The True Death Toll of COVID-19: Estimating Global Excess Mortality,” May 20, 2021, <https://www.who.int/data/stories/the-true-death-toll-of-covid-19-estimating-global-excess-mortality>.

